

ברין שמן הנשאר בנר אחר זמן ההרלקה ובגרר לא תסור (כא:)

בגמרא שבת דף כא: – "מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק. מאי, לאו דאי כבתה הרר מדליק לה, לא, דאי לא אדליק מדליק, ואי נמי לשיעורה". אם-כן, מבארת הברייתא, שאין צריך שידלק הנר כל הזמן משתשקע חמה עד שתכלה רגל מן השוק, אלא שאם לא הדליק מדליק, עד שתכלה רגל מן השוק. "אי נמי לשיעורה" – שאין צריך ליתן שמן בנר יותר משיעור של זמן העובר משקיעת חמה עד כלות רגל מן השוק. וביאר הרי"ף בדין זה: "אי נמי לשיעורה... היתה דולקת והולכת עד השיעור הזה ורצה לכבותה או להשתמש לאורה, הרשות בידו". אם-כן, לימדה הברייתא שאם שם בנר שמן כשיעור עד שתכלה רגל מן השוק, יצא ידי חובתו, ולא זו בלבד, אלא שאם דלקה כשיעור זה מותר אחר-כך לכבותה או להשתמש לאורה, ואין בזה ביזוי מצוה.

והנה מובא בחידושי הרשב"א: "אי נמי לשיעורא, פירש הרב אלפסי בהלכות... אבל מקצת מן הגאונים אמרו דאם כבתה ונשאר שמן בנר ביום אחד, מוסיף עליו ומדליק ביום שני, וכן בשאר הימים. ואם נשאר בה ביום אחרון, עושה לו מדורה, ושורפו במקומו, שהרי הוקצה למצותו". משמע מן הרשב"א שמקצת גאונים חולקים על הרי"ף וסוברים כי גם אחר גמר המצוה יש איסור להשתמש לצרכו בנר. ננסה להבין שורשה של מחלוקת זו.

בספר אתון-דאורייתא כלל י, דן הגאון רבי יוסף ענגיל באיסורי-דרונן, האם הם בגדר איסורי-גברא או איסורי-חפצא. הדעה הרווחת באחרונים היא שאיסורי-דרבנן, איסורי-גברא הם, וכפי שמבאר שם דעה זו: "...החכמים לא היו בכחם להטיל איסור על החפץ המותר בעצם, רק שיש להם כח לומר אל האדם שישמע דבריהם, ואם איננו שומע לדברי חכמים, הרי זה עבריין ורשע, אבל להשים איסור על עצמות החפץ, דבר זה מסור דק אל השם יתברך לבד, לרחק ולקרב החפצים בעצמותם, כי ל' הארץ ומלואה, וכל החפצים שלו...".

אך בניגוד לדעה זו, בא רבי יוסף ענגיל לדרך חרשה, ורצה לטעון שגם איסורי-דרבנן יכולים להיות איסורי-חפצא. את דבריו הוא מוכיח ממדרש תנחומא, נשא סימן פט. וזו

1. אלא שהוצרך שם לבאר מה החילוק בין נר לעצי סוכה, שבהם לכולי-עלמא בגמר המצוה מותר להשתמש. וביאר דנר שאני, הואיל ומסתמא כל השמן שבנר מוקצה למצוה, מכיון שבדרך-כלל נגמר כל השמן, מה שאין כן בעצים של סוכה, שאינו מקצה אותם אלא עד גמר התג.

לשון המדרש: "למדנו רבנו, נר-חנוכה שהותיר בה שמן ביום ראשון מהו להדליק בה בשני? כך שנו רבותינו: נר-חנוכה שהותיר בה שמן ביום ראשון, מוסיף עליו כלשהוא ומדליקו ביום שני... וכן בשאר הימים. אבל הותיר ביום השמיני, עושה לו מדורה בפני עצמו. למה? כיון שהוקצה למצוה, אסור להשתמש ממנו".

הנה למדנו שמקור שיטת הגאונים המוכאת ברשב"א, הוא מדברי תנאים במדרש תנחומא², אך דוקא המשך המדרש הנ"ל מעורר פליאה, וזו לשונו: "לא יאמר אדם איני מקיים מצות זקנים, הואיל ואינן מן התורה. אמר להם הקב"ה: בניי! אין אתם רשאים לומר כן, אלא כל מה שגוזרים עליכם תהיו מקיימים, שנאמר: "ועשית על-פי התורה אשר יורוך", למה? שאף על דבריהם אני מסכים, שנאמר: "ותגזור אומר ויקם לך". על דברי המדרש האלו מעורר האתון-דאורייתא שלוש תמיהות גדולות, ונציגן בלשונו הבהירה:

א. "דאיזה שייכות יש מזה לזה? ואם רצה להביא איזה איסור-דרבנן למען יאמר להסמיך עליו המאמר: "לא יאמר אדם...", אם-כן, מדוע בחר דין זה דוקא ולא אחר משאר מילי דרבנן?"

ב. "ותו, דלא היה לו להביא כלל דין פרטי בזה, כיון דקאי אכל מילי דרבנן".

ג. לפי סברת האחרונים שאיסורי-דרבנן הם דוקא איסורי-גברא, "אם נאמר כן, ראוי שנאמר גם-כן דהא דקיימא-לן דחפץ המוקצה למצוה אסור בהנאה, יהיה נוהג רק במצוה דאורייתא. אבל לא במצוה דרבנן, וזה, שענין מוקצה מחמת מצוה הרי הוא רק בעבור שמכח היות החפץ חפץ של מצוה, חלה עליו קדושה, ועל-כן הנאתו אסורה, כי בזיון הוא לקדושת החפץ שיהנה ממנו אדם... והנה, זה ייתכן רק במצוה דאורייתא. אבל במצוה דרבנן, אם נאמר דאיסורים דרבנן לא איסורי-חפצא נינהו, מפני שהחכמים אין בכחם לחדש דבר בעצמות החפץ, אם-כן הוא הדין להיפוך, במצוה דרבנן יכולים חכמים רק לומר אל האדם שיעשה כך וכך, והעובר הרי זה עברין ורשע, אבל שיחול על החפץ בעצמותו שם של מצוה, ותחול עליו קדושה מפאת היותו חפץ של מצוה, זה לא ייתכן במצוה דרבנן". עכ"ל.

2. ובוה יושבה בדרך אגב הערת השאלת-שלום בשאלות-דרכי-אחאי-גאון וישלח שאלתא כו, על הרא"ש אצלנו בסימן ע, שהביא את דעת הגאונים מן השאלות בלשון "דתנו רבנן", וכן התוספות בשבת דף מד. שהביא דעה זו בלשון "דתניא". והעיר שלא מצינו בכל הש"ס ברייתא כזו, ורצה מתוך כך לתקן את הלשון במקומות הנ"ל. ובהעמק-שאלה הציע שאולי מקור ברייתא זו הוא "משבע מסכתות שנאבדו ממנו, כמו שכתב הרמב"ן במלחמות-ד' שלהי מסכת מועד-קטן". וכעת, נמצא שיש לדעה זו מקור במדרש תנחומא, ובלשון "שנו רבותנו". אלא שמצאו החוקרים כי כל לשון "למדנו רבנו" המצוי במדרש תנחומא, מקורו הוא מן הגאונים ולפי זה באמת, אין הכרח שיש מקור תנאי לדעת הגאונים, ויש מקום לברר אם אמנם לשון הרא"ש והתוספות שהביאו דעת הגאונים שנקטו בה: דתנו רבנן וכדו', אם היא אמנם מדברי תנאים, וצ"ע.

על בל הקושיות הנ"ל משיב שם למסקנה, שבאמת נראה שמה שבא המדרש לחדש לנו, הוא, שאיסורי-דרבנן הם איסורי-חפצא. ולכן מובן מדוע בנר-חנוכה, אף שהוא מצוה מדרבנן, בכל אופן יש קדושה בחפצא של המצוה – הנר. וכן מובן מדוע דוקא ביחס להלכה זו הובאו דברי המדרש הנ"ל, שהם בעצם עומק הסברא, מדוע איסורי-דרבנן הם איסורי-חפצא, שלא כפי הנראה במבט ראשון. מכיון שכל דברי חכמים, הקב"ה מסכים על ידם, ואם-כן, יש כאן רצון ר' ולא רק רצון חכמים. ואם חכמים אסרו דבר, ממילא גם רצון הקב"ה מרוחק ממנו, 'וממילא חל עליו תיעוב מפאת ריחוקו מקדושת רצון המקום יתעלה' – כלשון האתון-דאורייתא.

וכן בהיפוך, אם קרבו חכמים דבר, ועשאוהו מצוה, ממילא גם רצון הקב"ה כך הוא, 'וכיון שמוקצה הדבר לעשות בו רצון המקום יתעלה, הנה נתקרב הדבר בזה אל קדושת רצונו יתעלה והקרוב אליו הוא הקדוש'. ועיין שם באריכות דבריו, ובהוכחותיו מש"ס ופוסקים, שבאמת גם איסורי-דרבנן איסורי-חפצא הם³.

מפורסמת ההלכה, שבתקנות חז"ל, שאף-על-פי שבטל טעמה של התקנה, מכל-מקום, התקנה לא בטלה. ובטעם הדבר מקובל לכאר כי אף שנתנו חז"ל טעם מסוים, ישנם טעמים נוספים שהעלימו מאיתנו לתקנתם⁴. ולכן, אף שבטל הטעם הגלוי לנו, מכל-מקום, לא בטלה התקנה.

מתוך עיון בהקדמת מרן הרב זצ"ל לעין-איה, עולה סיבה נוספת בהבנת הכלל ש"בטל הטעם לא בטלה תקנה". הרב מאריך שם לכאר שכל הצד הביאורי של התורה, כל דרשות חז"ל כהבנת פסוקי התורה, וכל דרשות האחרונים בהבנת דברי חז"ל מיוסדים על הסיעתא דשמיא המשגיחה על הופעת כל שיכלול מעשי ושכלי בעולם. ואם-כן, כל שיכלול שבא לנו בהבנת התורה, מקורו עליון, ומתוך כל זה, אומר הרב גם ביחס לתקנות חז"ל, שאף-על-פי שבמקורן יוסדו על-מנת לתת פתרונות מעשיים לבעיות המתעוררות בגלות, וכרומה, מכל-מקום, אחר שהורגלה האומה באותן תקנות, מגלה היא את כל העושר ושיכלול החיים הטמון בהן מעבר לטעם שנתנו כהן חז"ל.

יסודה של השקפה זו בא מתוך ההבנה שחז"ל בדרשותיהם, תקנותיהם, וכל

3. והרובה להעמיק ולעייין בכל נושא חשוב זה, יעיין בספר יוסף-אומץ על האתון-דאורייתא, שמביא את כל דיני האחרונים כלשונם בנושא.

4. אמנם, בחיפוש בספרים לא מצאתי מקור מפורש להסבר זה, ולהיפך, מה שכתבו הוא שהיות וההלכה היא ש"בטל טעם לא בטלה תקנה", העלימו חז"ל טעמי התקנות, אך לא משום שהעלימו נקבעה כך ההלכה, ודבר זה מתאים לביאור השני המובא לקמן. ועיין בפחד-יצחק אות 'ת'. וכן בספר 'כל כתבי מהר"ף-חיות' עמוד שצד.

פעולותיהם בהבנת התורה ושיכלולה, עד לפסיקת ההלכה, פועלים לא כמחרשים על-גבי רצון ד' המופיע בתורה-שבכתב, אלא כמגלים את עומק הרצון האלקי, המיוחד להתגלות דוקא באותה תקופה שבה הם מתקנים תקנתם, מתוך חשבון אלקי עמוק הנסתר מאיתנו.

לאור כל הנ"ל נמקד כעת את השאלה בדבר איטורי-דרבנן, אם איטורי-גברא הם, או שיש להם מקום להיות אף איטורי-חפצא – בשאלה האם חז"ל בדרשותיהם, תקנותיהם, וגזרותיהם, פועלים כמגלים את רצון ד', כפי המשתמע מהקדמת הרב לעין-איה, וכמשתמע לכאורה מן המדרש תנחומא הנ"ל, או שנאמר שכל תפקידם של חז"ל הוא ליצור מסגרות השומרות על קיום רצון ד' ומבצרות את קיום התורה על-ידי תקנות, גזירות, סייגות וכדומה, שכשלעצמן מכל-מקום אין להן ערך כרצון ד'.

בירושלמי סוכה פרק ג הלכה ד נחלקו רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי על נוסח הברכה במצוות מדרבנן: "כיצד מברכין על נר-חנוכה? רב אמר: ברוך אקב"ו על מצות הדלקת נר-חנוכה. הכל מודין ביום-טוב הראשון שהוא אומר על נטילת לולב (שהוא מדאורייתא), מה פליגין? בשאר כל הימים. רבי יוחנן אמר: על נטילת לולב. רבי יהושע בן לוי אמר: על מצות זקנים. מה אמר רב בלולב? – מה אם חנוכה, שהיא מדבריהן אומר על מצות נר-חנוכה, לולב שהוא דבר תורה, לא כל-שכן? מה אמר רבי יהושע בן לוי בחנוכה? – מה אם לולב שהיא דבר תורה (ביום הראשון) אומר על מצות זקנים, חנוכה, שהיא מדבריהן, לא כל-שכן?!"

ונראה היה לומר שבאמת חלוקים רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי בשאלה, עד כמה יכולים אנו לייחס מצוות חכמים אל הקב"ה. דעת רבי יהושע בן לוי היא שהקב"ה לא ציונו להדליק נר-חנוכה. הקב"ה ציונו אמנם לשמוע בקול חכמים ולכן אנו מדליקים נר-חנוכה, אך אם-כן, נוסח הברכה צריך להיות "אקב"ו לשמוע בקול זקנים", אך רבי יוחנן סובר שבכל זאת יכולים אנו לומר שהקב"ה ציונו להדליק נר-חנוכה, כי מה שאנו שומעים בקול חכמים הוא משום שהם מגלים את רצון ד', וממילא נוסח הברכה נכון שיהיה "אקב"ו להדליק נר (של) חנוכה". ויוצא מכך לפי דרכנו, שניתן לפרש שהשאלה בדבר גדר תקנות חז"ל – אם הן גילוי רצון ד' או חידוש תקנות לביצור חיי הדת, – נתונה במחלוקת רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי, בירושלמי⁵.

5. אמנם דרך אחרת יש באחרונים לבאר את מחלוקת רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי, והיא על-פי מחלוקת רב אויא ורב נחמן אצלנו בשבת דף כג. במקור החיוב לברך, דלרב אויא הוא מ"לא תסור", אך לרב נחמן לא ניחא ליה ממקור זה ונתן מקור אחר: "שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך". וביארו שהסיבה לכך שלא היה ניחא לרב נחמן מסעמו של רב אויא, היא משום שסבור היה שאין לברך על מצוות-לא-תעשה וכדעת הרא"ש במסכת

והנה בספר עלי-תמר על הירושלמי מבאר שמחלוקת רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי בירושלמי יסודה במחלוקת רב אויא ורב נחמן בשבת, בדבר מקור החיוב לברך על נר-חנוכה. לדבריו, יסוד מחלוקת רב אויא ורב נחמן הוא בכך שרב נחמן אינו מסכים שהמקור לחיוב הברכה על נר-חנוכה הוא מ"לא תסור", משום ש"לא תסור" נאמר בתורה רק במקום שיפול ספק בהלכה, וחכמים יידרשו להכריע – בזה צונו ב"לא תסור". אלא שכאן, שזו תקנה מחודשת של חז"ל לא שייך לחייב ב"לא תסור", אלא מצד "שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך". ומתוך מחלוקת זו נתפלגו הדעות בירושלמי, דלרבי יהושע בן לוי המקור הוא כרב נחמן מ"שאל אביך", ולכן נוסח הברכה הוא "על מצות זקנים", ולרבי יוחנן מ"לא תסור"⁶.

כשנעמיק בהבנה נראה שיוצא לפי זה שגם מחלוקת רב אויא ורב נחמן נסובה על השאלה דלעיל. באור הדברים: רב נחמן איננו מסכים לקבל שמקור חיוב הדלקת הנר הוא מלא תסור, שהרי לאו זה נאמר על הכרעת דבר מן התורה שיפול בו ספק שיש לשמוע בזה להוראת חז"ל, כי הם המגלים באמת מהו רצון ד' בספק זה. אך כאן יש תקנה מחודשת, בה חכמים פועלים לא כמגלים אלא כמחדשים ובזה לא נאמר "לא תסור" ! אמנם, רב אויא חולק וסובר שגם מה שנראה במבט חצוני חידוש, באמת הוא גילוי רצון ד', ככל הכרעת ספק הגלמרת מ"לא תסור".

אלא שעל כל הנ"ל יש להעיר, שבאמת יש קושי לבאר את מחלוקת רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי בירושלמי על-פי מחלוקת רב אויא ורב נחמן בבבלי. ראשית, משום שרב נחמן עצמו הסובר שמקור חיוב נר-חנוכה הוא "משאל אביך", לא מצאנו שהוא סובר שנוסח הברכה צריך להיות שונה, ואם-כן, רואים אנו שאין קשר מוכרח בין המחלוקת (ואף שיתכן ששורש אחד מונח ביסוד שתי המחלוקות, מכל-מקום, גם לדעת רב נחמן יתכן שנוסח הברכה יהיה "אקב"ו להדליק נר-חנוכה").

יתירה מכך, בגמרא במסכת סוכה דף מו. מובא לכאורה אותו דיון המובא בירושלמי, אך בגירסא שונה: "אמר רב יהודה אמר שמואל: מצות לולב כל שבעה". ומפרש רש"י: "לברכה". וממשיכה הגמרא: "ורבי יהושע בן לוי אמר: יום ראשון מצות לולב, מכאן ואילך מצות זקנים", ומפרש רש"י: "ודרבנן לא בעי ברכה". ובהמשך: "ואף רב סבר כל שבעה מצות לולב (ואף-על-גב דמדרבנן הוא, בעי ברכה), דאמר רב חייה בר אשי אמר רב: המדליק נר-חנוכה צריך לברך..."

כתובות פרק קמא סימן יב, ולכן נתן מקור אחר, ועל-פי דעתו בא רבי יהושע בן לוי לנסח גם את הברכה על-פי הפסוק שנתן למקור החיוב: "לשמוע בקול זקנים". ויעוין בשאלות-דרכי-אחאי-גאון וישלח שאילתא כו ובהעמק-שאלה שם אות יא.

⁶ ומצאתי שבהסבר מחלוקת רב אויא ורב נחמן בבבלי, כיון העלייתם להסברו של הר"ן בדרשותיו בדרוש ה, למחלוקת זו.

משמע מן הגמרא ומפירושו רש"י עליה, שבאמת רבי יהושע בן לוי מעולם לא אמר שעל מצוות דרבנן מברכים "על מצות זקנים", אלא סבר שעל מצוות אלו אין מברכים כלל ! אך על צד שכן מברכים, לית מאן דפליג על-פי הבבלי שהנוסח הוא "אקב"ו להדליק נר של חנוכה".⁷ אם-כן, רואים אנו שישנו קושי לתלות את המחלוקת של רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי בירושלמי בדבר נוסח הברכה במחלוקת בדבר מקור החיוב. אף-על-פי שיתכן ששורש שתי המחלוקות זהה. ויבואר בהמשך מדוע גם על-פי השיטה שחז"ל אינם מגלים רצון ד', שייך לברך "אקב"ו להדליק נר-חנוכה".

נסכם : נפגשו עם מחלוקת בין הרי"ף לגאונים בשאלה מהו גדר השמן הנשאר בנר אחר תום זמן המצוה. לדעת הרי"ף מותר להשתמש וליהנות ממנו. זהו בעצם תוכן דברי הגמרא בשבת דף כא: "אי נמי לשיעורא...". חלוקים הגאונים על הרי"ף, וסוברים ששמן זה הוא מוקצה למצותו ויש בו קדושה, ולכן אין להשתמש בו אלא להדליקו בשאר ימים כנ"ל. ואם דבר זה אינו אפשרי, יש לשורפו, אך בשום אופן לא ליהנות ממנו. מצאנו מקור לשיטת הגאונים במדרש תנחומא, ומצאנו בעזרת האתון-דאורייתא שיתכן לבאר שהשאלה בדבר איסורי-דרבנן אם איסורי-חפצא הם או איסורי-גברא, תלויה במחלוקת זו. ביארנו את שורשו העמוק של הדיון, בשאלה – האם חכמים פועלים כמגלים רצון ד' או כמחדשים מסגרות שתפקידן לשמור על רצון ד', אך כשלעצמן אינן רצון ד', וראינו כמו כן שיתכן שבשאלה זו חלוקים רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי בירושלמי ורב אויא ורב נחמן בבבלי.

לכאורה היה מקום לתמוה על שיטת הרי"ף, הסובר שחכמים אינם מגלים את רצון ד', אלא מחדשים תקנות, מדוע באמת נוסח הברכה הוא "אקב"ו להדליק נר-חנוכה" ולא "לשמוע בקול זקנים" ? שהרי באמת מה שהקב"ה ציוה, זה לא להדליק נר-חנוכה דוקא, אלא לשמוע בקול זקנים ! אך באמת, קושיה זו כבר יושבה בסברא ישרה בשבולי-הלקט חלק ב סימן יח, וזו לשונו : "...תשובה – איברא דהוה חזי לברוכי אקב"ו לשמוע דברי זקננו כהדיא דירושלמי, אולם נתיישב אצלי במה שראיתי בוניציה, כששליח אחד מן הערכאות מכריז איזה דבר, אומר – מעלת הדוכס מודיע אתכם שלא תעשו כן (או שתעשו כן כנ"ל, שהוסיף) והוא. (הדוכס) לא ידע מאומה, אלא מאחר שהערכאות הושמו על-פי רשותו, מכריזין הדבר בשמו". אם-כן שייך לומר שד' ציונו להדליק נר-חנוכה, אף שזו תקנת חכמים, מאחר ורצון ד' הוא שיקימו את דברי חכמים כנ"ל. ומכל-מקום, אין צריך לומר שיש בתקנתם גילוי רצון ד'.

7. יועיין בפירוש הרש"ש לבמדבר-רבה פרשתא יד אות טו, שמפרש שגם בבבלי המחלוקת היא בנוסח הברכה, כירושלמי. וחילק בזה על פירוש רש"י בסוגיה בסוכה דף מז. ועיין שם בכל דבריו.

על כל הנ"ל יש להעיר שהוא דוקא לר"ן ולרשב"א, שמבארים (כפי המשתמע מפשט הדברים), שישנה מחלוקת בין הגאונים והרי"ף. אך הרא"ש הביא את שני הדינים בהלכותיו, גם את זה של הרי"ף וגם את של הגאונים, וכבר תמהו על כך הטור והרמ"א, דלכאורה זוהי פסיקה כתרתי דסתרי. ועל כרחק לפירושו יש לומר שאין כל מחלוקת בין השיטות. ועיין בשאלת-שלום על השאילתות-דרכ-אחאי-גאון וישלח שאילתא כו, וכן בשו"ת אבני-נזר חלק אורח-חיים סימן תצו, ואין כאן מקום להאריך.